

Сергеева А.М., Көшім А.Ғ.,
Бекзатқызы И.

Ақтөбе облысында геопарктерді қалыптастыру мәселелері

Мақалада Ақтөбе облысындағы геопарктерді қалыптастыру мәселелері қарастырылған. Қазірдің өзінде Қазақстан аумағында, заманауи инфрақұрылым мен сервис дамымай тұрып, геопарктер желісі дамуы мүмкін және қажет. Геопарктер – бұл мол геологиялық (геоморфологиялық) көрнекі орындар есебінен туризмді белсенді дамытуға болатын жер бетінің бөліктері. Геопарк – аумағында бірқатар тарихи кезеңге дейінгі жануарлардың қазып алынған сүйектері сақталған, Жердің геологиялық тарихы, жергілікті ландшафтардың қалыптасуы, тау жыныстары және пайдалы қазба кен орындарының қалыптасуы көрнекі түрде ашып көрсетілетін, «ерекше қорғалатын» мәртебесіне ие аймақ. Геопарктерді алуан түрлі ұлттық парктер ретінде қарастыруға болады. Геопарктердің ұлттық парктерден айырмашылығы – геопарктерді құру мен жасақтау мемлекеттік шығынды қажет етпейтіндігі баяндалады.

Түйін сөздер: геопарк, ұлттық саябақ, геологиялық тарих, геотуризм, тектоника, жанартау, метеорит, палеонтологиялық қалдық, дайка, базальт, кратер, физикалық географиялық жағдай, спелеотуризм.

Sergeeva A.M., Koshim A.G.,
Bekzatkyzy I.

Problems of formation of Geoparks in the Aktobe oblast

The problems of formation of Geoparks in Aktobe oblast. Despite the lack of development in Kazakhstan of modern infrastructure, development of networks of Geoparks it is possible and even necessary. Geoparks - it's protected areas, which has the remains of ancient animals, the geological history of the Earth, local landscape, rocks and features of formation of minerals. Geoparks may also be considered as one of the types of national parks and can arrange aesthetically suitable for the development of tourism areas of land. They, in contrast to national parks do not require public expenditures.

Key words: geopark, national park, geologic history, geotourism, tectonics, vulknizm meteorite, paleontological residue, dyke, basalt, crater, physiographic conditions, speleoturizm.

Сергеева А.М., Кошим А.Г.,
Бекзатқызы И.

Проблемы формирования геопарков в Актыбинской области

В статье рассмотрены проблемы формирования геопарков в Актыбинской области. Несмотря на недостаточность развития на территории Казахстана современной инфраструктуры, развитие сетей геопарков возможно и даже необходимо. Геопарки – это особо охраняемые территории, где сохранились древние останки животных, геологическая история Земли, местный ландшафт, горные породы и особенности формирования полезных ископаемых. Геопарки также можно рассматривать как один из типов национальных парков и их можно организовывать в эстетическом удобных для развития туризма участках земель. Они в отличие от национальных парков не требуют государственных затрат.

Ключевые слова: геопарк, национальный парк, геологическая история, геотуризм, тектоника, вулканизм, метеорит, палеонтологический остаток, дайка, базальт, кратер, физико-географические условия, спелеотуризм.

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДА ГЕОПАРКТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кіріспе

Геопарк аумағында бірқатар тарихи кезеңге дейінгі жануарлардың қазып алынған сүйектері сақталған, Жердің геологиялық тарихы, жергілікті ландшафтардың қалыптасуы, тау жыныстары және пайдалы қазба кен орындарының қалыптасуы көрнекі түрде ашып көрсетілетін, «ерекше қорғалатын» мәртебесіне ие аймақ.

Нәтижелері мен талдау

Дамыған елдерде құрылған геопарктерде танымдық экскурсиялар жүргізіледі, біршама танымал орындар анықтамалық кестелермен жасақталған. Арнайы сілтеуіштер және жол карталарымен жабдықталып жасалған маршруттармен жаяу туристермен қатар велотуристер де жорық жүргізе алады.

Газеттердегі ақпараттар бойынша, Қазақстанда 500 ерекше табиғи нысандар бар. Олардың 40 - қа жуығы бірінші дәрежелі қазақстандық геопарктер болуы мүмкін. Олар: Ақсу - Жабағылы, Батыс Алтай және Үстірт қорықтары, Алтынемел, Шарын, Қарқаралы, Баянауыл, Бурабай, Катон - Қарағай және т.б. ұлттық парктер. «Геопарк» және «Геологиялық мұра» ұғымдары бұл біздің ғаламшарымыздың геологиялық өткені туралы мол ақпарат беретін тың табиғаттың фантастикалық көркем бұрыштары дегенге саяды. ЮНЕСКО - ның туристер арасында жүргізген сауалнамасына сәйкес, олардың 70%-ы ландшафттардың геологиялық тарихы мен эстетикалық құндылығын көрсетуге мүмкіндік туғызады, ал қызмет сапасы мен комфортты тұрақ орындары қарапайым туристерді салыстырмалы түрде аз қызықтырады. Фишман түскен кіріс есебінен сервистер мен жолдарды біртіндеп дамытуға болатынына сенімді, олай болатыны – Қазақстанның ғажайып табиғи әлеуетке ие [1].

«Жібек Жолынан миллиондаған жыл бұрын: Қазақстандағы геопарктар» атты кітаптың авторлары И. Фишман, Ю. Казакова Қазақстан жерінде әлеуеті жоғары геологиялық аймақтарда болашақта геопарктар құруға болатынын айқын көрсеткен. Өз еңбектерінде авторлар Қазақстан аумағында 12 геопарктік аймақты көрсеткен (1-сурет).

1-сурет – Қазақстанның геологиялық паркттері [3]

Ақтөбе облысының аудандары мен елді мекендерінде көз тартар табиғи алқаптар, көңіл мен санада ескермеуі тиіс ескерткіштер, қашан да жадыңнан кетпеуі тиіс тарихи, мәдени орындар аз емес. Мысалы, Ырғыз өңіріндегі белгілі Жаманшың, Хромтау ауданындағы Азбартас, Айдарлыаша геологиялық кесінділерін айта аламыз. Ескіден келе жатқан геологиялық орындар, ел болып ұюдың әр дәуірінен хабар беретін табиғи мен тағылымдық, сабақтастық, яғни елдік үрдістерді жалғайды.

Еліміздегі геопарктердың қарқынды даму мүмкіншілігі бар өлкенің бірі – Ақтөбе облысы. Туризм түрінің жағдайы және даму факторлары: Облыстағы туризм дамуының басты кезеңдерінде, көп қаражат және қиын инфрақұрылымды қажет етпейтін дамытуға тиімді туризм түрі – ормандар, реликті флорасы бар оазистер қызығушылық тудырады. Хромтау ауданындағы Айдарлыаша геологиялық кесіндісі, Мұғалжар ауданындағы Төлеубұлақ үңгірлері, сонымен қатар Байғанин ауданындағы Ақбота-Сәңкібай ақборлы таулары туристерді қызықтырады.

Дамытуға қажетті іс-шаралар: Аймақтарды антропогендік күштен қорғап, геологиялық саябақтар құру. Геологиялық туризм саласында мамандандырылған туристік агенттер және операторлар дайындау. Облысымыз табиғи және тарихи ескерткіштерге өте бай. Соның ішінде геологиялық – тектоникалық, жанартаулық, метеориттік, палеонтологиялық – тірі ағза қалдық-

тарының тасқа айналған түрлері кеңінен таралған. Облыста 12 жерде өлі табиғат ескерткіштері (геологиялық тектоникалық, жанартаулық, метеориттік, палеонтологиялық) сақталған.

Айдарлыаша. Ақтөбе қаласынан 45 шақырым жерде Новороссийск, қазіргі Ақжар ауылының маңында дүниежүзілік маңызы бар «Айдарлыаша» геологиялық ескерткіші бар (2-сурет). Шағын өзеннің жағасын қымтай орналасқан, көлемі үш га болатын, көлденеңі 200 м, ұзыны 1,5 км. Айдарлыаша үлкен сайдың шығыс жақ бетінде созылып жатқан екіге бөліп көрсететін айдар сынды оны екіге бөліп тұр. Тап етегінде үлкен сайдан екі айырылып жатыр. Аша атауы осы екі өзекке қатысты болса керек. Табиғаты тарылмаған, сулы жер. Жалпы, 350-360 млн жылға созылған карбон мен 285 млн жылға созылған пермь-палеозой заманының соңғы кезеңдері екен белгілі. Карбонның алдыңғы девон кезеңіне ауа райы ылғалды, әрі жылы болып, алып ағаштар қаулап өсіп, трилобиттер, сауытты жануарлар дәуірлесе, карбонның соңы мен оған ұласқан пермь кезеңінде ауа райы құрғақтанып, бұрынғы тіршілік түрлері бірте-бірте жойылып, жаңа жағдайға бейімделген өсімдіктер мен жәндіктер пайда болды. Карбон ен пермь кезеңдері трилобиттердің құрып біту, қос мекенділердің дәуірлеуі және жорғалаушылардың, бунақденелілердің пайда болып, дамуымен ерекшеленеді. Айдарлыашаның әр кесегінде сол кезеңдердің ізі көрінеді [2].

2-сурет – Айдарлыаша геологиялық ескерткіші

Айдарлыашадағы ерекшелік осы қиманы зерттеу арқылы жер қыртысының әр кезеңдердегі өзгерістерін, Арал, Каспий маңы, Батыс Қазақстан өңірінің кен байлықтарын, олардың мөлшері, тереңдігі секілді мәліметтерді анықтауға болады. 1996 жылы Қытайда өткен дүниежүзі ғалымдарының Халықаралық геологиялық конгресінде осы қырқада жатқан Айдарлыаша кимасы – бұдан он млн-даған жылдар бұрынғы карбон және пермь дәуірлерінің ізін сақтаған орын ретінде атап өтіліп, әлемде теңдесі жоқ табиғи ескерткіш деп бағаланып, халықаралық геологиялық планетарлық ескерткіштер қатарына қосылыпты.

Шуылдақ. Қазақстан ауқымында көп жағдайда жекелеген фрагменттер (шет-пұшпақтар) түрінде ғана сақталған көптеген көне жанартаулар арасында Оңтүстік Мұғалжар жоталарындағы Шуылдақ (3-сурет) жанартауы ерекше мәртебеге ие. «Шуылдық» палеожанартаулық

кесіндісі Мұғалжар тауының оңтүстігінде Шалқар ауданындағы Шуылдақ өзенінің сол жағасын ұзына бойы 20 шақырым, ені 1 – 3 шақырым жерде созылып жатыр.

Мұндағы жете зерттеуге мүмкіндік беретін жанартау сілемдері өзінің бірегейлігімен ерекшеленеді. Бұл сілемдер алғашқы және ортаңғы девон дәуірлерінде (осыдан 350 млн. жылдан астам уақыт бұрын) Орал палеомұхитының түбінде пайда болған. Жанартау әрекетінің қайнар көзі рөлін литосферадағы терең жарылым атқарған және жаңадан қалыптасқан мұхит түбі аталған жарылымның екі жақ қапталына қарай үнемі жылжып отырған. Шуылдақ ауданының бір ауқымды алқап өңірінде (ауданы шамамен 1000 шаршы шақырым) көне жанартауларды сипаттайтын құрылымдық элементтердің барлық түрлері, бойлас бағытта созылған дайкалар (сығылмалар), базальт жамылғылары, гиокластиттер, типті жанартау орындары сақталған.

3-сурет – «Шуылдақ» палеожанартаулық кесіндісі

Шуылдақ өзеншесінің жағалаулық жарында бойлас бағытта созылған дайкалар (сығылмалар) кешені сақталған, бұлар – жер мантиясына тиесілі тереңдіктерден жоғары көтеріле отырып, литосферадағы ырсиған жарықтарды иемденіп қатайған магманың сан алуан «тік тұрған» денелерін құрайды. Дайкалар (ағылшынның «dike»–«тас қабырға» сөзінен) мұхит алабы түбінің орталық бөлігін тілгілеген жарық бойына енген мантиялық базальт балқымасының қатаюы нәтижесінде қалыптасқан төмен қарай тік құлайтын қалыңдығы 0,1–3 м аралығындағы тақташа. Олар әдетте бір-біріне жанаса созылады, аракідік бір-бірінен бұрын төгілген базальт ағымдарының шағын бөлікшелері арқылы дараланады. Жекелеген дайкалардың (сығылмалардың) ұзындығы ондаған м-ден аспайды, алайда олар бір-бірін жалғай отырып, ұзақ қашықтықтарға сағаланады. Бұл дайкалар (сығылмалар) девон кезеңі мұхитының «іздері» ретінде бойлай бағытта Орал тауларын сағалай созылады, сөйтіп солтүстік бағытта Қазақстан шекарасын қиып өтеді. Дайкалар (сығылмалар) будасы көбінесе өздеріне тән жолақтар түрінде жер бетінде анық ерекшеленеді, ал мұндай жолақтар дайкаларды (сығылмаларды) жанамалай өсетін дала өсімдіктерінің (көбінесе ақселеудің) тізбектері түрінде айшықталады. Аталған жолақтар әуефотосуреттерде өте әсерлі байқалады, бұл жайт литосферадағы көне жыртылыс орындарын картаға түсіруге айтарлықтай көмектеседі. Базальт жамылғылары – мұхит түбіне төгіліп қатайған лава жайылмалары. Олар көбінесе дөңгелек пішінді лава денелерінен – жекелеген «көпшіктер» жиынтығынан құралады, мұндай «көпшіктер» магма балқымаларының мұхит алабы түбіне сығымдала көтерілуі нәтижесінде пайда болады. Мұхиттың жалпақ жайылған түбі бетінде аталған эллипсоидтармен қатар мөлшері 1-3 м аралығындағы жұқалтай «тасбақалар» да ұшырасады. Ал тік жарлы баурайларда лаврлар піл тұмсығын еске салатын құбыр пішіндес денелер түрінде қатаяды. Олардың көлденең қимасы 1 м дейін, ал ұзындығы 10 м дейін жетеді. Кейде лавалар тасқыны алып тубиктен сығымдалған тіс пастасына ұқсас денелер құрайды. Кейбір өңірлерде лавлар арасында гиокластиттер – оттай ыстық базальт лавасының мұхит суымен жанасуы сәтінде туындаған қабыршақтардың жұрнақтары болып табылатын базальтты шынылардың сынықшаларынан тұратын таужыныстар ұшырасады. Мұндай сынықша шоғырлары ағымдардың немесе «көпшіктердің» аралықтарын иеленеді, сол сияқты жанартау көмейіне тән қуыс көпшік-

тердің өзін тоғытады. Лавалар баяу қарқынмен сығымдалған жағдайда гиокластиттер жұмыртқаға ұқсас дербестелмелер түрінде көрініс береді. Бұл жаралымдар жанартау әрекеті орнының жақын маңда орналасқандығын көрсетеді [3].

Жекелеген жанартау сілемдері лава құбырларының бір-бірінен алшақтау орталықтары түрінде ошарылады. Көпшікті лава ағымдарымен көмкерілген шоқылар көрінісі бұлардан да әсерлі және қомақты болып келеді (Алабас, Жалғызтау, т.б. палеожанартаулар). Бұл құрылымдардың диаметрі 1,5 км-ге дейін жетеді, олар өздерін қоршаған ортадан 80 м-ге дейін биігірек. Бұлар өздерінің барлық көрсеткіштері тұрғысынан қазіргі таңдағы мұхиттардың рифтілі белдемдеріндегі суасты жанартауларымен тетелес құрылымдар. Шуылдақ өңіріндегі көптеген бөлікшелерде мұндай таужыныстар суасты көпшікті базальттары арасында ұшырасады. Көне құрылымның сақталуы бүгінгі таңдағы оған ұқсас мұхиттық рифтілік белдемдердегі жанартау әрекетінің болмыс-бітімін анығырақ түсінуге мүмкіндік береді. Мұндай процестердің жай-күйін бүгінгі мұхиттар түбінде қадағалауға ондағы жарықтың жеткіліксіздігі, мұхит түбінің беткі жазықтығы ұйықталғандығы, нақтылы жапсарлардың сирек ұшырасатындығы кедергі келтіреді. Шуылдақ өзенінің аңғарында лава ағымдарының бетін көзбе-көз зерттеуге, жанартау төбесіне көтерілуге ғана мүмкіндіктер туып қоймай, сол жанартауды оның қимасын бұрғылау ұңғымалары көмегімен тесіп өту арқылы зерттеу мүмкіндігі де көп қиындық туғызбайды. Мұның нәтижесінде сөз болған типтегі жанартаулар әрекеті жайлы жаңа мағлұматтар алу мүмкіндігі айтарлықтай артады. Шуылдақ палеожанартаулы ауданы қазірдің өзінде көптеген ғылыми зерттеулер жүргізу және кәсіби экскурсиялар ұйымдастыру аймағына айналып отыр. Жақын келешекте бұл ауданға туристік және ғылыми мақсаттарда жол тарту үрдісі айтарлықтай жандануы тиіс, себебі саяхатшылар мен зерттеушілердің қазақстандық өкілдерінің де, алыс-жақын шетел азаматтарының да бұл өңірге деген қызығушылығы жыл санап арта беретінге ұқсайды. Осы жайтты ескере отырып, Шуылдақ палеожанартау аймағы – бәсекеге қабілетті геосаябақ [4].

Жаманшиың. Ғалымдардың пайымдауынша бұдан 1 миллион жылдай бұрын облыстың оңтүстік-шығыстағы Ырғыз елді мекеніне таяу жерге әлем кеңістігінен алып метеорит құлаған кезде тереңдігі 700 метрей, диаметрі 5,5 шақырым болатын қазан шұңқыр пайда болған. Әлемде теңдесі жоқ, табиғаттың таңғажайып құбылысы бол-

ған «Жаманшың» (Сурет 9) қазан шұңқыры әйгілі геолог-географ ғалымдарының назарын аударып, жан-жақты зерттелді. Жаманшың метеориттік кратері Ырғыз аудан орталығынан оңтүстікке қарай 40 шақырым қашықтықта орналасқан. Шамамен миллион жыл бұрын бұл мекенге жобамен 36 – 40 млн. тонна ғарыш салмағымен метеорит құлаған. Нәтижеде аумағы 5-6 шақырым, тереңдігі 700 м болатын шұңқыр және кейіннен ғылыми тілмен айтқанда «жаманшиттер» тектиттер «ырғызиттер» деп аталатын төбелер, импактиттер пайда болды. Бұл 1937-1939, 1946, 1957, 1969, 1975-1976, 1980, 1986-1988, 1989 жж. ғалымдар А.Яншин, В.Вохромеев, Е.Бойцов, П.Флоренский және т.б. тарапынан жасалған ғылыми зерттеулер кезінде анықталды. Жаманшың – тарих жұмбағы деуге болады. Аталған кратер Ырғыз ауданындағы табиғи қорық болып саналады. Ал таңғажайып құбылыс ретінде туристердің қызығушылығын ұдайы тудырып отырады. Негізінде Жаманшың зерттеушілер назарын өткен ғасырдың отызыншы жылдарында аударып бастаған. 1937-1939 жылдары ғалым Александр Яншиннің жетекшілік жасауымен осында түсіру жұмыстары жүргізіледі. Геологтар жер бетінен палеозой дәуірінің жыныстарын табады. Жаманшыңның құпияларын табу зерттеуші ғалымдарға тіпті де оңайға түскен жоқ. Сондықтан да бұл жердегі геологиялық жұмыстар 1946, 1957, 1961 және 1963 жылдары одан әрі жалғасын тапты. Өкінішке қарай, олар күткен нәтиже алдан шыға қоймады. Оның орнына қара түсті шлактар, әйнектің ерекше бір түрлері көп кездеседі. Аталған кен үлгілері Мәскеудегі білікті ғалым Петр Флоренскийге жіберіледі. Флоренский 1975-1976 жылдары Жаманшыңның

жарылыстан пайда болған ойпат екендігін ғылыми негіздеді. Осынан табылған ерекше тастарға жаманшит, иргизит деген атаулар берілді. Осыдан кейін барып, яғни 1977 жылдың жаз айында метеориттер жөніндегі комитеттің экспедициясы жұмыс істей бастайды. 1989 жылдың қыркүйегінде АҚШ, Канада, ГФР және Франция елдерінің ғалымдарынан құралған халықаралық экспедиция ұйымдастырылып, Жаманшың әлем назарын аударды.

Төлеубұлақ үңгірлері. Төлеубұлақ үңгірлерінің әдемілігіне сөз жетпейді. Тастары қолмен қалап қойғандай әсем. Әсіресе батқан күннің шапағымен арайланып, алыстан қызартып көрінгенде түрлі мүсіндерге айналады. Күн сәулесінің түсуіне орай Төлеубұлақ үңгірлері біресе көшіп бара жатқан түйелер керуенін көзге елестетсе, біресе бүк түсіп отырған адамның кейпіне ене қалады [5].

Мұғалжар ауданында табылған Төлеубұлақ петроглифтердің энеолитикалық жасы туралы біз абсолютті сенімділікпен айта алмаймыз. Бұдан да гөрі ертерек мерзім мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды, бұл іс жүзінде іздестіру мүмкін болмайтын ұқсас нақыштамалардың бірегейлігімен байланысты. Бұл жердегі петроглифтер екі жерде орналасқан. Оларды Ембі 1 және Ембі 2 (4 сурет) деп қарастырамыз. Ембі 1 үңгірі шыңды құмдауыттардың ең жоғарғы шөгіндісінің батыс бөлігінде орналасқан. Үңгірдің биіктігі онша жоғары емес (кіре берісте – ең жоғары нүктесінде 70 см). Аумағы – 20 шаршы метр шамасы. Үңгірдің күллі едені әртүрлі типтерге жататын кескіндемелермен көркемделген. Бірдей бейнелеулермен біріккен және алаңы бойынша шамамен тең аймақтарды бөліп қарастыруға болады.

4-сурет – Ембі 1 петроглифтері

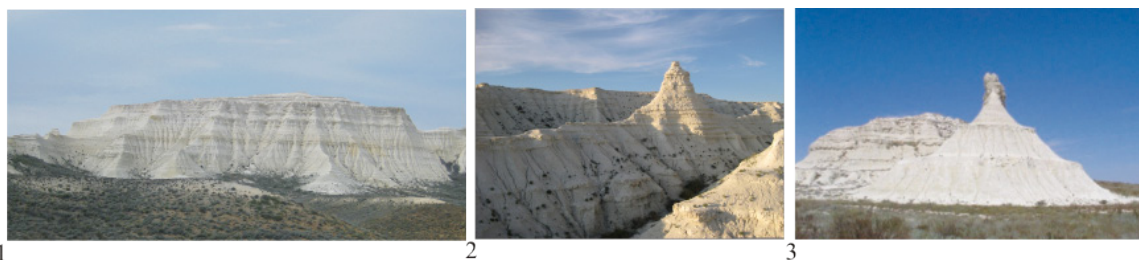
Ескерткіштің жоғарғы жағы кесінді параллельдермен және қосалқы параллельдер желісі қатарларымен, сондай-ақ шағын шұңқырлар тү-

ріндегі тереңдетулермен жабылған. Орта бөлігі олар арқылы өтетін екі сызықпен тұйықталмаған сопақша фигуралармен толықтырылған. Жә-

не бейнелеулердің үшінші тобы тостаған ыдыс түріндегі тереңдетулермен ұсынылған. Кейбір шұңқыр тәрізді белгілердің тереңдігі 6 см-ге дейін жетеді, олардың диаметрлері 17-25 см. Мұндай символдар кейбір зерттеушілердің пікірлеріне қарағанда, Жер бетіндегі ең ежелгілері болып табылады. Ембі 2 петроглифтері «аң стилінде» орындалған. Ембі 2 петроглифтерінде түйе, жылқы және жыртқыш аңдар: түлкі, қасқыр бейнеленген. Бұл петроглифтер Ембі 1 петроглифтеріне қарағанда берірек кезде салынған. Бұл петроглифтер облыс аумағында басқа жерде кездеспейді. Төлеубұлақ петроглифтері осы аймақтың ерекше геологиялық туристік объектісі деп айтуға болады.

Ақтолағай үстірті Ақтөбе облысының Байғанин ауданында, оның Атырау облысымен шекарасына жақын маңда, Ақтөбе қаласынан оң-

түстік-оңтүстік-батысқа қарай 440 км, Атырау қаласынан шығысқа қарай 250 км қашықтықта орналасқан. Үстірттің адам таңданарлық, тіпті теңдесі жоқ ландшафтысы оны геотуризмнің ең қызғылықты нысандарының біріне жатқызуға толық мүмкіндік береді. Ірі-ірі елді мекендерден қашықтау орналасуы, жол қатынасының нашарлығы экзотикалық табиғаттың шын мәніндегі әуесқойларына кедергі бола алмасы хақ. Ақтолағай нысандарының фотосуреттерін бір көрген адам қашан да оны енді қайта-қайта көруге асығатындығы даусыз. Ақтолағай бор кезеңі пішіндерінің табиғи мұражайы іспетті. «Шахмат Ханшасы (Ақбота-Сәңкібай тауы)», «Титаник», «Құлшар шоқысы», «Алып Бағана», «Сфинкс»... Мұқият іздесеңіз бұл жерден әлемнің ғажайып монументтерінің көшірмелерін түгелге жуық табуға болады.

1 – Ақтолағай; 2 – Құлшар шоқысы; 3 – Ақбота - Сәңкібай

5-сурет – Ақтөбе облысының Байғанин ауданындағы ақ таулар

Ақтолағай – ені 9-10 км, солтүстіктен оңтүстікке қарай 50 км-ге дейін созылып жатқан қырқа. Өзінің жаралу табиғаты мен морфологиясы тұрғысынан алғанда Ақтолағай байырғы үстірт болып табылады, алайда ол әйгілі Үстірт үстіртімен салыстырғанда әлдеқайда кішірек. Ақтолағайдың беткі жазығы оның батыс жапсарында тереңдігі кейде 140 м-ге дейін жететін тік құлайтын кертпешпен шектелген, бұл кертпеште жоғарғы бор-неоген түзілімдерінің бүкіл Орал-Жем мұнайлы облысы үшін тіректі қимасы зерттелген. Кертпеш шатқалдарындағы геологиялық қабаттар бүгінгі Венгрияға дейін көлкіген жылы теңіз түбінде түзілген. Аппак түсті бор және бор тектес эказ қойнауқаттары миллиардтаған өте ұсақ көне организмдердің қазба қалдықтарынан құралған. Үстіртті қоршаған гипстенген саздардан тұратын шоқылар да палеонтологиялық қалдықтарды көптеп кіріктіреді және бұлар да біршама әсерлі, себебі олар күн сәулесіне шағыла

жалтылдаған гипс кристалдарының шашылымдарымен көмкерілген. Үстіртті қоршаған аймақтардың бедері биіктігі 60-80 м-лік төбелер мен қырқалар түріндегі тұзды күмбездердің күмбезаралық кеңістіктердегі сорлармен және тақырлармен алма-кезек ауысып отыруымен сипатталады. Үстіртпен төрт тұзды күмбез жапсарласады, олар Құлдықұдық, Толағай, Шиелісай және Алашақазған күмбездері. Тұзды күмбездер жиі-жиі жарылымдармен оқшауланған әртүрлі пішіндердегі көтерілімдер түрінде көрініс береді. Тереңдіктерде орналасқан ас тұзының қойнауқаттары оларды үстінен жаныштаған қатқабаттар салмағының әсерінен аққыштық қасиетті иеленеді де, әртүрлі жарықтар мен өзге де осал өңірлер арқылы жоғары қарай жылыстайды, осылайша тұзды ядродан тұратын, ал жер бедерде көтерілімдермен сипатталатын арнаулы қатпарлар қалыптасады. Бұл процесс тұз тектоникасы деп аталады. Каспий маңы ойысының көптеген

тұзды күмбездері мұнай-газ кен орындарын кіріктіреді. Ұмытылмас ландшафт, палеонтологиялық қалдықтардың алуан түрлілігі және миллиондаған жыл бұрын болып өткен геологиялық процестердің көрнекілігі Ақтолағай үстіртін тек мамандарды ғана емес, барша туристерді де сөзсіз қызықтыратын нысан ретінде даралайды (5-сурет). Әзірге Ақтолағай үстірті бір де бір туристілік жарнама құралдарына енгізілмеген. Алайда үстірттің жаппай туризмінің әйгілі нысаны болу мүмкіндігі ол жөніндегі ақпараттың таралу ауқымына тығыз байланысты екендігін ұғыну қиын емес. Бұл жайт болашақта қажетті инфрақұрылымды жасақтауға және қызмет көрсету сапасын да бірте-бірте сұранысқа сәйкестендіруге мүмкіндік беретін болады [6].

Ақбота - Сәңкібай тауы – Миялы құмынан 45 шақырым қашықтықта орналасқан тау Ақбота - Сәңкібай атын иемденген (5-сурет). Табиғи

ескерткіштің өзінде үлкен құпия жатыр. Алып таудың екі шоқысы бар.

Қопа селолық округінен 50 шақырым жерде Азбартас табиғи ескерткіші бар. Азбартасқа барар жолда жер бедері шоқылы болып келеді. Жолында бірнеше бұлақ көздері кездеседі, әрқайсысының өзіне лайық етіп қойған атаулары бар. Бірінші Айқынбұлақ, Қызылбұлақ (судың түсіне байланысты аталған), Талдыбұлақ, Ақкиізбұлақ, Қыдырмабұлақ, Мұхамбетәлібұлақ көздері бар.

Азбартастың әрбір тасы қолмен қаланғандай, үңгірі бар (6-сурет). Жұмбағы көп Азбартастың биіктігі шамамен 11 метр, ені 4 метр. Табиғи ескерткіштің алып жатқан жалпы аумағы – 100 м-дей. Ақтөбелік белгілі геолог Р.Сегедин «Азбартас ашық аспан астындағы табиғи ескерткіш, мұндай ескерткіш басқа еш жерде қайталанбайды», – деп жазды [7]. Азбартас келешекте зерттеуді қажет етеді.

6-сурет – Азбартас

Қорытынды

Геопарктар құру қорықтар мен ұлттық саябақтар құруға қарағанда әлдеқайда жеңіл: жер бедердің ірі-ірі пішіндері арнаулы қорғауға алуы қажет етпейді, оларға рұқсатсыз жүргізілген шаруашылық шаралары кері әсерін тигізбесе болғаны. Геопарктардың негізі геологиялық ескерткіштер бола тұрса да, олардың ауқымындағы тірі табиғат та назардан тыс қалмақ емес, көзге ілінетін мәдени және тарихи нысандар да сөзсіз дәріптелетін болады. Бір сөзбен айтқанда, Геопарк сол аймақтың өзіндік сапар карташасы

іспетті, бұл өңірдің мейілінше әсерлі жер бедер түрлері әрқашан есте қалатын аймақ төлбелгісі, оның тек өзіне ғана тән ландшафтылық және мәдени нышаны болып табылады. Геопарктар, туризмді дамытудың орталықтары бола отырып, сол аймақтың мәдениеті мен экономикасына шешуші үлес қосатын болады, білім беру ісіне оң әсерін тигізеді, жаңа жұмыс орындарының ашылуына, табыскерліктің қарыштай дамуына жағдай жасайды. Геопарктар ауқымында ұйымдастырылған туризм – жолдар салу мен қонақүйлер тұрғызуға қажетті қаражаттың қайнар көзі болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Сегедин Р.А. Рассказ о геологии Актюбинской области и богатствах ее недр. – Актөбе, 2002.
- 2 Назарчук М.К., Сергеева А.М., Абдулина А.Г. Ақтөбе облысының географиясы. – Ақтөбе: «Принт – А», 2012. – 318 б.
- 3 Путеводитель геологических экскурсий // Научный ред. Баймагамбетов Б.К. – Актөбе: «Нобель», 2012. – 358 б.
- 4 Абдуллин А.А. Геология Казахстана. – Алматы, «Наука», 1981. – 303 с.
- 5 Самашев З. Некоторые замечания о проблемах петроглифоведения Казахстана // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. – Актөбе: 2006. – С. 31-37.
- 6 Сейітов Н., Жүнісов А.А. Қазақстан геологиясы. – Алматы, ҚазҰТУ, 2002. – 177 б.
- 7 Кушимова А.Г., Сергеева А.М., Конаров А.Ж. Современные рельефообразующие процессы в приэмбинском нефтеносном районе // Нефть и газ Казахстана. – 2004. – № 3. – С.23-27.

References

- 1 Segedin R.A. Rasskaz o geologii Aktiubinskoi oblasti i bogatstvah ee neдр. – Aktobe, 2002.
- 2 Nazarchuk M.K., Sergeeva A.M., Abdulina A.G. Aktobe oblysynyn geografiyasi. – Aktobe: «Print – A», 2012. – 318 r.
- 3 Putevoditel' geologicheskikh ekskursiy // Scientific editor. Baimagambetov B.K. – Aktobe: «Nobel'», 2012. – 358 p.
- 4 Abdulin A.A. Geologia Kazahstana. – Almaty, «Nauka», 1981. – 303 r.
- 5 Samashev Z. Nekotorye zamechania o problemah petroglifovedenia Kazahstana // Aralo-Kaspiiskii region v istorii i kul'ture Evrazii. – Aktobe: 2006. – С. 31-37.
- 6 Seitov N., Zhunusov A.A. Kazahstan geologiasy. – Almaty, KazUTU, 2002. – 177 r.
- 7 Kushimova A.G., Sergeeva A.M., Konarov A.J. Sovremennye rel'efoobrazujushie processy v priembinskom neftenosnom raione // Neft' i gaz Kazahstana. – 2004. – № 3. – С.23-27.